

«ՄԵԾ ԵՂԵՌՆ»Ը

ԼԵՒՈՆ ՎԱՐԴԱՆ

Ահա առաջին գործ մը⁽¹⁾, որուն այդքա՛ն սուր էր կարիքը եւ զոր իրագործուած տեսնել երազի պէս բան մըն էր արդէն. ահա-
առաջին գիրք մը, որ եթէ այժմ մատչելի է քիչերուն՝ զիս, սակայն,
տարաւ ետ, սանկ յիսնամեակէ մը աւելի ու դրաւ հօրս հետ դէմ
առ դէմ եւ դէմն անոր մէկ գործին, որ, այդպէս ալ, մնաց անտիպ՝
պարզօրէն անոր համար որ, չարաղէտ օր մըն ալ, հօրս գործատե-
ղիին թրքաբարոյ առնէտները բզկտեցին զայն եւ անոր գզգզուած
կտորները ցրուեցին աջ ու ահեակ: Հօրս հաստկեկ եւ մէ՛կ հատիկ
տետրակը, ուր արձանագրուած կային բազմալեզու երգեր՝ տա-
րագրութեան եւ քսոորի օրերուն ապատ ու անապատ թափառ ին-
կած հայու բեկորներու ճաթուտած եւ արեւախանձ շրթներէն
ճռաքաղուած:

Յետագային, տասնամեակներ ե՛տք էր որ պիտի գրէի այդ
բզկտումին մասին, որ բզկտեց նաեւ հոգին հօրս՝ հոգիին հետ
բազմաթիւ հայուհիներու եւ հայորդիներու:

Սակայն հայորդի մըն ալ ի՛նքն էր՝ հա՛յրս, որ «հասաւ Հա-
լէպ՝ առաթուր առնելէ ետք յայտնի ու անյայտ բոլոր ճամբաները
Տէր-Չօրին, Մեսքենէին, Սուրուճին, Համամին, Ռասիւլայնին,
Մուսուլին, եւ տակաւին ծանօթ ու անծանօթ անհամար վայրե-
րուն: Հոն, Հալէպի հին եւ ա՛լ պատմութեան վերածուած փողոց-
ներուն դէմ կեցած՝ անիկա մէկ առ մէկ յիշեց առաթուր առած իր
բոլոր ճամբաները, կոխկռտած իր բոլոր ճանապարհները, ժամա-
նակի ընթացքին մոռցուելու դատապարտուած բոլոր կածաններն
ու արահետները, ապատներն ու անապատները, փապարներն ու
առապարները: Յիշեց, եւ ապա խոշոր ու հաստ տետրակի մը մէջ
արձանագրեց զանոնք, անոնց մասին գոյութեան կոչուած երգեր
ու տաղեր, եղերերգեր եւ ողբեր՝ հայերէնով, թրքերէնով, ու
մերթ քրտախառն հայերէնով:

«Թափառումներու, մահէն կեանքի փախուստներու, արիւ-
նի եւ ճապաղիքներու մէջ կեանքին յուսալներու եօթը տարիներու

հանրագումարն էր ձեռագիր մատեանը հօրս: Հոն կարելի էր գտնել յաջորդականութեան ոչ մէկ շարք, նիւթի ու բովանդակութեան ոչ մէկ շարունակականութիւն. երկարածիգ ու լալկան ողբերգի մը անմիջապէս քովիկը կար կարճ ու հայրենի գեղեցկութիւնները յիշեցնող տաղիկ մը, թախծագին շեշտի մը դրացնութեանը մէջ՝ կայտառ պարերգ մը: Իւրաքանչիւր երգ, որովհետեւ պատանու-թեանս տարիներուն երգարան մըն էր անիկա ինծի համար՝ ունէր անունը հայու մը, որ կրնար ըլլալ կին կամ այր մարդ, իսկ ոմանք այդ երգերէն կը կրէին ստորագրութիւնը հօրս:

«Կը յիշեմ այսօր, որ ձեռագիր այդ մատեանէն ներս կարելի էր գտնել աշխարհագրական բոլոր տարածքը Արեւմտեան Հայաստանի, որովհետեւ հոն էին Վանն ու Սասունը, Երզնկան եւ Մալաթիան, Կարինն ու Տիգրանակերտը, եւ Կիլիկիան ամբողջ: Հոն էին ներկայացուցիչները բոլոր այս վայրերուն, որովհետեւ իւրաքանչիւր տարագրութեան [գոհի] մօտ հայրս չէր մոռցած նշելու քաղաքացիական պատկանելիութիւնը [անոր]...:

«Իրաւ էր, որ կարող էի կարդալ շատ յստակ եւ հատիկ հատիկ տառերով գրուած էջերն այս մատեանին, կը կարդայի նոյնիսկ հայատառ թրքերէնով գրուած էջերն անոր, առա՛նց, սակայն, յաճախ ըմբռնելու անոնց մէջ խանձարուրուած ցաւն ու տառապանքը հօրս, առա՛նց ընկալելու անոնցմով տեւելու սահմանուած սիրտի մղկտումները, հոգիի ճենճերումները, վիշտն ու արցունքը, արեան բոյրը, արի՛ւնը մանաւանդ, զորս հայրս հաւաքեր էր եւ ուղեղին մէջ անտես խորշ մը պահեր անապատի իր դեգերումներուն ընթացքին, հոգիի իր ինքնակոծ ծալքերուն մէջ, կեանքի պասուքէն դալկահար իր սիրտի ընդերքէն ներս: Անգիտակից ու բնազդային բան մը ըլլալու էր այս բոլորին մէջ, որովհետեւ պարզ մարդ մըն էր հայրս եւ իր գերդաստանը չէր կրնար հպարտանալ գիր ու գրականութեան, արուեստի եւ մշակոյթի իր ծառայողներով:

«Սա ճշմարտութեան դէմ, սակայն, կը մնար առկայութիւնը ձեռագիր այդ մատեանին, որ աշխարհ մըն էր իր ամբողջ անցելով, աշխարհ մը՝ որուն ակամայ բնակիչներն եղան յաջորդական քանի մը սերունդներ, եւ զոր պատմութիւնը կոչեց Հայկական Տասնհինգ:

«Տակաւին այսօր իսկ կը յիշեմ կարգ մը հատուածներ հօրս ձեռագիր մատեանէն, զոր օր մը, շատ տխուր եւ կսկծալի օր մը հօրս համար, բզկտեցին իր գործատեղիին թրքաբարոյ առնէտները: Այն ատեն մանուկի մը նման լացաւ հայրս բամպակի նման

գզուած ձեռագիր իր մատեանին առջեւ, եւ մերժեց ճաշել: Ո՛չ մէկ աղաչանք ու պաղատանք կարողացաւ ողորբել զայն, ո՛չ մէկ խօսք կրցաւ ազդել իր վրայ:

«Կորսնցնելէ ետք ամբողջ աշխարհ մը եւ անոր պատմութիւնը, զանոնք իմաստաւորող մարդերն ու վայրերը, զանոնք կարելի դարձնող հոգեկան եւ հոգեբանական աշխարհը՝ հիմա հայրս կը կորսնցնէր նաեւ իրեն համար այդ բոլորը կենդանի ընծայող միա՛կ կապը, միա՛կ իրականութիւնը»⁽²⁾:

Ահաւասիկ՝ կորսուած այս կապը, իրականութիւնը եւ աշխարհն էին զորս լոյսին բերաւ Վերժինէ Սվազլեանը, որ իր արտօրանքին մէջ նոյնիսկ մոռցաւ պատասխանել կարգ մը հարցումներուս՝ երբ իր հատորը կը յանձնէր ինծի:

Յետագային էր, որ ձեռք առի գործը, որ հինէն եկող աւանդի մը նման եկաւ ինծի: «Սոյն ժողովածուն»՝ կը գրէր հատորին պատասխանատու խմբագիր եւ բանասիրական գիտութիւններու ղեկավար Սարգիս Յարութիւնեանը՝ «ընդգծում է Մեծ Եղեռնից վերապրած սերնդից անմիջականօրէն գրի առնուած ժողովրդական բանաւոր վկայութիւնները, երգերը, որոնք տասնամեակների ընթացքում, մեծ համբերութեամբ ու նուիրումով թեւամարտելով, գրի է առել բանասիրական գիտութիւնների թեկնածու Վերժինէ Սվազլեանը»: Աւելին՝ «ժողովածուն ունի յոյժ պատմական, անգամ քաղաքական արժէք ու նշանակութիւն, մասնաւորապէս այնտեղ զետեղուած Մեծ Եղեռնի սահմուկեցուցիչ տեսարանները պատկերող բազմաթիւ յուշապատումներով եւ տէրգօրեան տառապանքներն ու ողբերգական մտորումներն արձանագրող ժողովրդական հայերէն ու թուրքերէն երգերով»⁽³⁾: Իրականութեան մէջ՝ ինչպէս կը հաստատէ Սվազլեանն ի՛նքն իսկ, «Մեծ Եղեռնից հրաշքով վերապրած սերնդի շուրջ երկու հարիւր երեսուն ներկայացուցիչներ, տեղի տալով մեր հետեւողական յորդորներին, արցունքն աչքերին՝ սկսել են պատմել իրենց տխուր անցեալը, թէ ինչպէս իրենց աչքերի առաջ թուրքերը զազանաբար յօշոտել են իրենց հայրերին ու մայրերին, պատուազրկել իրենց քոյրերին...:

«Մեր գրառած յուշապատումների թիւն անցնում է հարիւրից, սակայն խուսափելով նոյնանման դէպքերի անհարկի կրկնութիւնից, հատորում ներկայացրել ենք սոսկ եօթանասունը...: Բացի մեզ հաղորդուած յուշապատումներից եւ իրական, պատմական հենք ունեցող զրոյցներից, վերապրողներից գրի ենք առել նաեւ իրենց մտապահած երկու հարիւրից աւելի պատմական բնոյթի երգերն ու վիպերգերը...:

«Սոյն հատորով սերունդներին ականդուող ժողովրդական երգերն ու յուշերն իրենց պատմաճանաչողական արժէքով դառնում են Հայոց Մեծ Եղեռնն ու նրան յաջորդող պատմական իրադարձութիւնները ժողովրդական պարզ լեզուով լուսաբանող վկայութիւններ, գեղարուեստական, բայց եւ հաւաստի, առարկայական ու փաստագրական վաւերագրեր», որովհետեւ «ժողովրդի պատմութիւնը նրա հաւաքական յիշողութիւնն է, որը եղծել էի՝ կարելի»⁽⁴⁾ :

Փոքր ակնարկ մը, սակայն, հայութեան «հաւաքական յիշողութեան» մէկ բեկորը ներկայացնող եւ 224 էջ հաշուող այս գործին վրայ նետուած՝ ցոյց պիտի տայ որ անիկա կ'ընդգրկէ 209 կտոր պատմական երգեր (գօրահաւաքի, զինահաւաքի եւ բանտարկեալի երգեր՝ 26, տեղահանութեան եւ կոտորածի երգեր՝ 104, որդեկորոյս մօր, որբի եւ որբանոցի երգեր՝ 49, հայրենասիրական եւ հերոսամարտերու երգեր՝ 12), պատմական զրոյցներ (եօթը կտոր), իսկ Հայկական Տասնհինգէն վերապրածներու յուշերն ու յուշապատումները՝ եօթնասուն կտոր: Հսկայ աշխատանք մը արդարեւ՝ որուն իրագործումին համար երբ անհրաժեշտ էր աշխատանքի լծել բանահաւաքներու պատկառելի մարմին մը՝ Վերժինէ Սվազլեանը ձեռնամուխ եղաւ առանձինն ու փորձեց գլուխ հանել գործը այնպիսի պայմաններու մէջ, երբ հեշտագոյն բանն էր ստորոգուիլ ազգայնամոլ, ցեղապաշտ, ժողովուրդի թշնամի, կամ ժողովուրդներու միջեւ անհարթութիւններ ստեղծող եւ յառաջացնող: Իրաւ ալ՝ խիզախութենէ աւելի բան մը կը պահանջէր ձեռնարկել իսկ գործին, եւ Սվազլեանն ունեցաւ այդ բանը եւ ձեռնարկեց աշխատանքի, որ տարածուեցաւ գոնէ քառորդ դարու մը վրայ: Այսօր՝ պարզ մէկ քննութիւնը հատորի աւարտին տրուած «ծանօթագրութիւններ»ին՝ ցոյց պիտի տայ որ Սվազլեանն աշխատանքի անցաւ 1956ին եւ գործն իր աւարտին հասած նկատեց 1990ին⁽⁵⁾: Քառորդ դարու վրան տարածուած բանահաւաքական այս աշխատանքն ընդհանրապէս կեդրոնացած կը գտնենք 1982 եւ 1990 թուականներով պարագրուող ժամանակահատուածի մը վըրայ, երբ թուղթին անցան 216 երգ եւ յուշապատում, մինչ զայն նախորդող քսանհինգամեակէն կու գան միայն 65 կտոր գործ: Այժմ յստակ են պատճառներն այս իրողութեան: Անհատական թէ անձնական, ինչպէս նաեւ պաշտօնավարական պատասխանատուութիւններուն եւ աշխատանքներուն զուգահեռ՝ գիտակցութիւնը թէ Հայկական Տասնհինգի թոհուրոհէն անցած եւ մազապուրծ ազատուած սերունդին մնացորդացը կը նօսրանար հետզհետէ եւ

ուրեմն անհրաժեշտ էր աճապարել, հաւաքել եւ թուղթին յանձնել բառն ու բանը անոր վերջին մոհիկաններուն՝ անոնց միանգամ-ընդմիշտ մեկնելէն առաջ՝ սա գիտակցութիւնն էր որ Սվազլեանը տարաւ գլխիվար եւ զայն խրեց գործէն ներս: Ահա թէ ի՞նչպէս ութսունին յաջորդող տասնամեակին, երբ ազատութեան անակընկալ հովեր փչելու էին սկսեւ արդէն՝ Սվազլեանը վազեց արագընթաց եւ լո՛ւկ տասնամեակի մը ընթացքին առանձինն կատարեց անկարելին: Այսպէ՛ս էր, որ, արտասահման թէ հայրենի հողի վրայ, մանաւանդ այդ վերջինին, անիկա ամի առաւ դուռերը 30 մուսալեոցիի, 21 գէյթունցիի, 18 ատաբազարցիի, 17 հաճընցիի, 16 ալնթապցիի, 14 մարաշցիի, 13 ատանացիի եւ տասնական ալ արաբկիրցիի, կեսարացիի եւ քեսապցիի⁽⁶⁾: Մնացեալ 32 վայրերէն Սվազլեան կարողացաւ գտնել փոքրաթիւ վերապրող, ահա թէ ինչո՞ւ համար անոնց շրթներէն ճռաքաղուածը հազիւ թէ եղաւ ներկայացուցչական: Ի՛նչ որ ալ ըլլար իրականութիւնը՝ բանասացներուն քաղաքային եւ աշխարհագրական պատկերն իսկ բաւ է այսօր հաստատելու թէ անոնցմէ տասէն նուազ թիւ մը ներկայացնողներուն բնօրանն արդէն իսկ ենթարկուել էր ոչ թէ «տեղահանութեան» եւ «տեղափոխութեան» կամ պարզօրէն «փոխադրութեան», ինչպէս կը յաւակնին ու կը փորձեն ներկայացնել թուրքերն ու թուրք իշխանութիւնները Հայկական Տասնհինգ ստորոգւող անհրաքելի եւ անուրանալի իրականութիւնը՝ այլ ուղղակի եւ տեղուոյն վրան՝ ջարդի, սպանդի եւ կոտորածի, ահա թէ ինչո՞ւ համար Սվազլեանի ներկայացուցած նիւթերը, Յարութիւնեանին իսկ հաստատումով, «իսկապէս պատմական կարեւորագոյն վաւերագրեր են հայոց մեծագոյն ողբերգութեան ցնցող պատկերները կենդանի լեզուով վերարտադրելու առումով...: [Աւելին՝] ականատեսների այդ յուշերն ու մանաւանդ թուրքալեզու երգերն ունեն պատմական վաւերագրերի արժէք ոչ միայն հայ ժողովրդի ողբերգական այդ շրջանի պատմութիւնը ճիշդ հասկնալու եւ ըմբռնելու իմաստով՝ այլեւ Հայ Դատի պաշտպանութիւնն առաւել հիմնաւորելու եւ յատկապէս թուրք ու թուրքամէտ պատմաբաններին հնց թուրքալեզու երգերով եւ նրանցում հնչող մեղադրանքներով հակահարուած տալու առումով»⁽⁷⁾:

Իրաւ էին այս բոլորը, սակայն Սվազլեանը չունեցաւ այս մտահոգութիւնները երբ կատարեց բանահաւաքումը: Ընդհակառակը: Իրն եղաւ օժանդակ աշխատանք մը, որ պիտի գար թիկունք տալու եւ զօրացնելու տուեալները պաշտօնական փաստաթուղթերուն: Արդէն ի՛նքն ալ հաստատեց, թէ «վերջին տարիներին աւելի մեծացել է հետաքրքրութիւնը հայ ժողովրդի համար ճակատա-

գրական դարձած Մեծ Եղեռնի իրադարձութիւնների նկատմամբ, քանի որ թուրք եւ թրքամէտ պատմաբանները փորձում են խեղաթիւրել պատմական ստոյգ իրողութիւնները: Այդ իսկ առումով հրատարակուած պաշտօնական փաստաթղթերից բացի՝ պատմա-ճանաչողական արժէք են ներկայացնում նաեւ յիշեալ դէպքերի ամբողջական տպաւորութիւնների ազդեցութեան տակ հաղորդուած ժողովրդական յուշապատումներն ու պատմական բնոյթի երգերը, որոնք տարբեր պատճառներով մեզանում ցարդ գրեթէ չեն գրառուել եւ ուսումնասիրուել»⁽⁸⁾:

Ուշ, բաւակա՛ն ուշ ձեռնարկուած աշխատանք մը եղաւ Սըվազլեանինը եւ Հայկական Տասնհինգի սկզբնաւորութենէն ետք արդէն իսկ անցեր էր չորս տասնամեակ ընդգրկող ժամանակահատուած մը: Այս մէկն իսկ բաւարար պիտի ըլլար, որ աղօտանար յիշողութիւնը, նուազէր բզկտող ազդեցութիւնը, ընդարմանար յուզումը, չէզոքանար զգացումն ու յիշողութեան մէջ ետ հրուէր սարսափը արհաւիրքին, կորսուէին դէմք ու դիմագիծ, կորսուէին բառ ու բան, եւ անտես տեղ մը անթեղուէր ապրումէ անցած եւ արիւնագին ամէն իրականութիւն: Բանասացներուն մէկ մեծ զանգուածը կրելէ ետք ցաւն ու տառապանքը, եւ արիւնումն ու մահացումը Հայկական Տասնհինգին՝ ենթարկուելու էր սփիւռքի խորշակին, տաշուելու ու մաշելու հոգեպէս, բարոյապէս թէ անհատապէս, եւ ապա, չակնկալուած օր մըն ալ, ինքզինքը գտեր հողին վրան իր ապ ու պապերուն, ուր իր առօրեան կազմող կարմիր սուտին եւ խաբէկանքին դէմ յանդիման կեցած՝ գուցէ բաղդատականի մը բերաւ իր երէկն ու այսօրը, ու մերթ գտաւ իր երէկն ու այսօրը, եւ անցեալն ու ներկան զուգահեռ եւ նո՛յնքան ծանր եւ անկրելի: Կեանքի եւ առօրեայի այս պայմաններուն մէջ ապրողներն էին, որ Սվազլեանին կողմէ մերթ հրուեցան ետ ժամանակէն ներս, որպէսզի ապրումի բերէին իրենց երէկն ու անցեալը, եւ բառ ու բանի շնորհը տային անոր, ճիշդ մը՝ որ բանասացներէն ոմանց աչքերէն աւելի սիրտերէն էր որ խլեց արիւն ու արցունք, եւ զանոնք, ու անոնց հետ անոնց խօսքը նաեւ, ընծայեց ոչ միայն յուզական ու թրթռուն՝ այլ մանաւանդ՝ սահմուկեցուցիչ: «Դէպքերի ու դէմքերի այս իրարայաջորդ եւ անվերջանալի յիշողութիւններն անընդհատ ուղեկցել են Մեծ Եղեռնից վերապրած մեր բանասացներին, որոնց մշտապէս հանդիպել ենք ինքնամփոփ ու լուռ՝ իրենց որոնումների մէջ խորասոյգ»՝ կը հաստատէ Սվազլեանը՝ շարունակելու համար նոյն հետայն, թէ «այդ խորհրդաւոր լուութիւնը եւս ունեցել է իր պատճառը, քանի որ տասնամեակներ շարունակ

հայրենիքում տիրող քաղաքական արգելքները թոյլ չեն տուել իրենց անցեալի մասին ազատ ու բարձրաձայն պատմել կամ վիպել»⁽⁹⁾ :

Այս իրականութեան մէկ ցուցահանումն էր պատումն այս հատորին: Սվազլեանը կրնա՞ր այլ բան կատարել եւ պեղել հոգին եւ յիշողութիւնն իր բանասացներուն՝ անկարելի է գիտնալ այսօր, սակայն վստահ եմ որ փոքր ճիգ մը իր կողմէ, եւ այս մէկը՝ ի հեճուկս տիրող պայմաններուն եւ քաղաքական ներքին եւ արտաքին մթնոլորտին, հաւանաբար լոյսին բանար անթեղուած շատ բան՝ մանաւանդ զրոյցներու եւ եղեռնէն վերապրողներու յուշերուն ի հաշիւ: Գոնէ այդպէս ցոյց կու տան փաստերը սփիւռքին մէջ կատարուած փորձերուն, որոնք վերջին շրջանին եկան հարստացնելու յուշագրական փաստագրումը Հայկական Տասնհինգին՝ բանաւոր թէ գրաւոր ձեւով:

Ինչ որ ալ ըլլան իրականութիւնները՝ եթէ Սվազլեանի հաւաքած պատմական զրոյցներն ու եղեռնէն վերապրողներու յուշերը հիմնական յաւելում մը չարձանագրեցին եւ նոր լոյս մը չսփռեցին Հայկական Տասնհինգի մինչայժմ առկայ պատումներուն վրայ՝ առնուազն եկան, սակայն, տալու որոշ մանրամասներ, որոշ նորութիւններ եւ որոշ երանգաւորում եղածին ու եղածներուն մասին եւ առայդ՝ զանոնք ընծայեցին աւելի ամբողջական եւ աւելի՜ եւս անհերքելի:

Սվազլեանի Մեծ Եղեռնին ամենէն ուշագրաւ եւ հետաքրքրական մասերն եղան «Տեղահանութեան ու կոտորածի երգեր» եւ «որդեկորոյս մայրերի, որբի եւ որբանոցի երգեր» հատուածները, ուր մղկտացող սիրտ մը, արիւնող հոգի մը, ճենճերող ներաշխարհ մը, բզկտուող ինքնութիւն մը եւ ա՛լ չչմած, խորհելու եւ տրամաբանելու անընդունակ ընծայուած ուղեղ մը, ողբացին ցաւն ու առօրեան հայու բեկորներուն: Հոս՝ այս հատուածներէն նե՛րս էին որ բանասացները երգեցին կամ անգիր արտասանեցին արտասուազօծ եւ աղիողորմ, մերթ հայերէնով, եւ յաճախ թրքերէնով, կամ ալ՝ թրքախառն հայերէնով մը որ ցուցահանումն եղաւ անոնց երկփեղկուած ու պատառոտուած ներքին աշխարհին: Սրվազլեան ո՛չ միայն տուաւ այս բոլորը այնպէս՝ ինչպէս որ էին անոնք շուրթին վրան եւ յիշողութեանը մէջ իր դէմ նստած բանասացներուն՝ այլ անոնց՝ այդ երգերուն հետ դէմ յանդիման դրաւ հայերէն մէկ թարգմանութիւնն անոնց: Լա՞ւ ըրաւ թէ վատ՝ այդպէս ընելով՝ հիմա ես չե՛մ որ պիտի անցընեմ դատէ ու դատաստանէ, այսուհանդերձ՝ ճի՛շդ հոս ալ սայթաքեցաւ անիկա եւ սեւով

ճերմակի վրայ դրաւ մերժելին եւ անընդունելին: Արդարեւ այսպէս՝ էր որ անիկա մէյտանը թարգմանեց «ձեւական», անայիպը՝ «ողբալի», եւ ղըյմա՛ն «ջարդուած» եւ «մորթուած»⁽¹⁰⁾, մինչդեռ անոնք պիտի ըլլային «հրապարակի վրայ գտնուող, առկայ», «տարօրինակ» եւ «անխնայ մի՛ ըլլար» յաջորդաբար: Քիչ մը անդին անիկա կը թարգմանէ տակաւին ուշտըն «թառեց», պիգէ տիւշտըն՝ «է մեր բաժին», վարա-վարան՝ «զնացինք», տիւզը՝ «դաշտ», քնսիլէնը՝ «մորթուած», պիւրիթտին՝ «պատելէ», ամանըմը՝ «աւազ», քամանը՝ «ողբալի», էօլէն էրմեմին՝ «հայերն են զոհուում», քօֆ տըր տերմանը՝ «չունենք մենք ոչինչ», էրմեմի միլլէթի չէօլա տէօֆթիլէրը՝ «հայերին անապատը լցրին», եւ քիւ-քիւրտ իլամ քիւֆիւր-քիւֆիւր քաֆտըլարը՝ «կամ անխղճօրէն ծծմբով վառեցին»⁽¹¹⁾, մինչդեռ անոնք պիտի ըլլային «թուա», «եղաւ մեր բաժինը/եղաւ մեր բախտը», «քալելով-քալելով», «հարթավայր», «կտրուող», «(մշուշը) պատեց», «վա՛յ», «անագորոյն/ծանր», «մեռնող հայ», «չկայ դարմանը/ճարը», «հայ ժողովուրդը անապատ թափեցին», [ըրմաղլարա տէօֆթիլէր՝ «գետը թափեցին»] եւ «ծծումբով ճարճատիւնով այրեցին» յաջորդաբար:

Անշուշտ տակաւին կարելի է երկարել շարքը թարգմանական այս անօրինականութիւններուն: Սակայն թրքերէն երգերու յաճախ անճիշդ թարգմանութեան մանրամասն ուսումնասիրութենէն առաջ, որովհետեւ բաւ կը նկատեմ տրուած նմոյշներն իսկ, այժմ անհրաժեշտ կը նկատեմ տալ քանի մը օրինակ ալ հատորի աւարտին զետեղուած «Բառարան»էն՝ ցոյց տալու համար թէ ո՞ր կրնայ առաջնորդել առկայութիւնը սխալ մեկնաբանուած բառի մը, երբ անիկա պիտի օգտագործուի թարգմանական աշխատանքի մը մէջ: Այսպէս՝

Արգահալ - Դատավճիռ [դիմումնագիր]⁽¹²⁾:

Փալաս⁽¹³⁾ - Կարաս [քուրջ/հնոտիք/տախտակամածին վրան փռելիք հին կարպետ]:

Պախչա, Պաղչա - Այգի [պարտէզ]⁽¹⁴⁾:

Պաղզը - Երբեմն/կարգ մը⁽¹⁵⁾:

Պետէլ - Փրկագին [հոս՝ զինուորական փրկագին]:

Պեմէրիֆլի - Ծարպիկ [ճապուկ]:

Պէսլէմէ - Տիրոջ հաշուոյն ապրող ծառայ [նաժիշտ/աղա-խին/սպասուհի]:

Պէֆեար - Ամուրի [պանդուխտ]:

Պուրմա - Ոսկեհիւս ապարանջան [ոսկիի հաստ թելերէ իրարու ոլորուած ապարանջան]:

Կերտանըլի - Վզնոց [մանեակ/գայլ]:

Տոլպանտ, Թիւլպենտ – Նուրբ հիւսուածքից գլխաշոր [շը-
ղարշ] :

Զուլում – Փորձանք, պատիժ [զրկանք/անիրաւութիւն/
հարստահարութիւն/չարիք] ⁽¹⁶⁾ :

Հակառակ այս բոլորին, սակայն, թարգմանական այս վը-
րէպները չէին որ պիտի նուագեցնել կարենային հիմնական քաշը
Մեծ Եղեռնին, որ, անկասկած երեւութականէն (իսկ այս պարա-
գային տրուած թրքերէն երգերուն հայերէնի թարգմանութիւնը
լոկ երեւութական է եւ արտաքին) եւ զանցառելիէն (իսկ թրքերէն
երգերուն հայերէն թարգմանութիւնը չէ որ պիտի արժեւորէ գոր-
ծը) շա՛տ առաջ եւ աւելի՝ անիկա ունէր ներքին կշիռ, եւ առ այդ՝
մնաց մեծապէս զնահատելի, որովհետեւ այս գործով մոռացումէ
փրկուեցաւ Հայոց Պատմութեան ամբողջ շրջան մը եւ սեղանի վրայ
դրուեցան զայն կարելի ընծայող եւ անոր միւս ու ոսկոր ընձեռող
հոգեկան եւ հոգեբանական, ազգային ու ցեղային, եւ ընկերային
ու կրօնական բազմաթիւ տուեալներ, որոնք, այլապէս ալ պիտի
անհետէին ժամանակի ընթացքին, եւ կորսուէին առ յաւէտ: Հե-
տաքրքրական է, սակայն, որ երբ Վերժինէ Սվազլեանը խօսեցաւ
«պատմական երգեր»ու մասին եւ անոնցմով գոյութեան կոչեց իր
գործին «Պատմաբանագիտական ակնարկ»ը ⁽¹⁷⁾, չտուաւ բաղդա-
տական զուգակշիռ մը մանաւանդ Հայկական Տասնհինգին որոշ
երեսակներուն հայող երգերուն միջեւ, բան մը որ շա՛տ աւելի քաշ
ու ծանրութիւն պիտի տար գործին եւ ի յայտ բերէր զգացումի եւ
զգայնութեան, արտայայտութեան եւ արտայայտչականութեան,
գոյնի եւ երանգի այնպիսի հանգիստութիւններ, նրբութիւններ եւ
երանգաւորում, որոնց այժմ անհրաժեշտ են ուսումնասիրումին
եւ վերբերումին համար հոգեկան եւ հոգեբանական այն աշխար-
հին, զգացական եւ զգայական այն դրոյթին, եւ իմացական ու
խոհական այն աշխարհընկալումին, որոնց մէջ իր մեռելներէն եւ
կորուստներէն ետք շարունակեց տեւել հայը՝ ապրող ու շնչող մե-
ռել մըն ալ ի՛նք, որուն արդէն դադրեր էր անհատի եսը առկայու-
թենէ, հայու անհատականութիւնը՝ հաւաքական միաւոր մը ըլլա-
լէ, եւ ազգային, ցեղային եւ կրօնական պատկանելիութիւնը՝ իր
առհաւականութենէն: Այժմ ինծի կը թուի, թէ անհրաժեշտ էր որ
Սվազլեան կատարէր զուգորդումի եւ զուգահեռականացումի,
բաղդատականի եւ կշռադատումի այս արարքը եւ լոյսին բանար
իսկական ահաւորութիւնը չարիքին, որ եղաւ բաժինը հայութեան՝
իր հոգ հայրենիին վրան թէ անկէ դուրս: Իրաւ էր, որ ջարդուող-
ներուն հետ եւ սպաննուողներուն՝ միանգամ ընդմիշտ կորսուե-
ցան ու վերջ գտան այն բոլորը, գորոնք այժմ հաւաքականօրէն

կը կոչենք Մեծ Եղեռն, Հայկական Տասնհինգ, Ապրիլ Քսանչորս, Կոտորում, Սպանդ եւ նոյնանման բովանդակութեամբ՝ այլ տարբեր ստորոգումով եզրերով՝ առանց ալ յաճախ անդրադառնալու թէ որքա՛ն տարբեր են անոնք եւ ո՛չ մէկ ատեն, ու ո՛չ մէկ տեղ եւ ո՛չ մէկ պարագայի տակ կրնան նոյնանալ, հաւասարիլ եւ ըլլալ մէկ, ունենալ բովանդակութեան նոյն յղացքը, եւ դառնալ դրսեւորումը նոյն իրողութեան եւ կացութեան, սակայն նոյնքան իրաւ է նաեւ այն միւսը, թէ ապատ եւ անապատէ մազապուրծ ազատած Հայութիւն մը շարունակեց տեւել ու ապրիլ այդ վերադիրներով, եզրերով եւ տարազներով ստորոգւող իրականութիւնը զոր «կեանք» կոչեց եւ «պատմութիւն»՝ առանց իսկ անդրադառնալու որ հոգեւին պարպուած եւ հոգեկանօրէն երկճղուած էակի մը օրն ու առօրեան «կեանքը եւ պատմութիւնը» չէին բնաւ: Ահա թէ ինչո՞ւ համար ապատ ու անապատին չարն ու չորը ճաշակած եւ մահն ու արիւնումը իւրացուցած բեկորները արմատախիլ եւ թափառական դարձած ու հայրենագուրկ ընծայուած Հայութեան՝ մի՛շտ ալ ունեցան արտայայտչութեան տարբեր երանգաւորում եւ իրենց շուրթին եկող բառի ու բանի տարբեր չափ ու կշիռ նոյնիսկ երբ անոնք օգտագործեցին հայերէնին պարզ, միւսմաստ եւ նոյն բառը, ի՞նչ փոյթ որ անոնց երգերէն ոմանք դարձան գաղափարի նոյն դրսեւորումին վրան, ու զայն կրկնեցին գոյութեան կոչուող երգի իւրաքանչիւր քառեակին մէջ որպէս կրկներգ, որպէս ինքնիր վրան կոծկոծող միտք, եւ որպէս ինքնակրկնում հոգեկան նոյն աշխարհին եւ ապրումին անոր, մինչդեռ, իրականութեան մէջ, այդ միտք ու գաղափարը այլ բան չէին եթէ ոչ հիմնական այն առանցքը, որուն շուրջ եկան պտուտքելու մնացեալ բոլոր ոլորտները զգացումին, ապրումին եւ զգայնութեան, եւ այն տողերը որոնք եկան կազմելու կառոյցը տուեալ երգի մը քառեակներուն: Այսպէս՝ «տիմիւնը ուղրընա էօլէն էրմենի»⁽¹⁸⁾ առանցքային տողը որ կրկներգի մը նման կու գայ ընթերցումին ատեն իրարայաջորդ քառեակներուն՝ ունի քառեակային 37 տուն⁽¹⁹⁾, մինչ «Տէրգօր չէօլընտա քալտըղմ գաման»⁽²⁰⁾ լոկ 19⁽²¹⁾: Առանցքային նոյն տողին ու գաղափարին շուրջ կառուցուող քառեակները ունին տարբեր եւ այլաբովանդակ դրսեւորում, սակայն անոնց բոլորն ալ ջուրը կ'ըմպեն նոյն աղբիւրէն եւ ահագանգի մը ուժգնութեամբ կը կրկնեն նոյն զանգը տազնապին եւ աղէտին, որոնք, ընթերցումի աւարտին, կը դառնան հիմնական այն միտքը որ կ'անցնի քառեակէ քառեակ եւ ձեւ ու մարմին կու տայ նոյն կացութեան եւ մղձաւանջի վերածուած նոյն յաճախանքին, որոնք կը դրսեւորւին մահին տարուող նոյն հայով, կամ՝ անոր կեանքն ու ներքին

ուժականութիւնը անկարելի դարձնող նո՛յն Տէրգօրով: Հոս, այս վերջին պարագային, Տէրգօր ստորոգումով տրուող աշխարհագրական այս վայրը ա՛լ քաղաք մը չէ բնաւ, այլ այդ ստորոգումով ներկայացող մահաստան մը, որ կրնայ կոչուիլ ո՛րեւէ անունով, որ կրնայ գտնուիլ ո՛րեւէ տեղ, եւ որ կրնայ դադրիլ ըլլալէ շօշափելի եւ նիւթական: Հոգեկան եւ հոգեբանական ամբողջ դրութիւն մը, կացութիւն մը կամ լինելութիւն մը ներկայացնող եւ ի ժամու եւ ի տարաժամու կրկնուող հիմնական եւ առանցքային այս երկու գաղափարներն են, տիւն՝ «կրօն/հաւատք» եւ Տէրգօր չէօլիւ «տերգօրեան անապատ» դրոյթներն են, որ կը կազմեն հիմնատախտակը, որուն վրան կառուցուելու եւ բարձրանալու կու գան միջնուորտն ու աշխարհը այս քառեակներուն, եւ յաճախանքի մը ուժգնութեամբ կու գան գծելու ահաւորութիւնը այն իրականութեան զոր Հայ պատմագրութիւնը կը կոչէ Մեծ Եղեռն, Հայկական Տասընհինգ եւ նոյնանման այլ անունով, եւ որ այլ բան չէ եթէ ոչ ինքնակրկնումն ու ինքնակոծկոծումը մութին ու խաւարին, արիւնումին ու մահուան, եւ վերջնական ու անվերականգնելի իրաւութիւնը քանդումին ու քայքայումին հայուն հետ հայ աշխարհին, եւ առկայութեան հետ անոր այսօրուան՝ անոր առհաւականութեան:

Անշուշտ այս բոլորին մասին չիօսեցաւ Սվազլեանն իր «պատմագիտական ակնարկ»ին մէջ, եւ արդէն՝ պէտքն ալ չունէր անոր, որովհետեւ անիկա չէր որոշած իր «ակնարկ»ով տալ խորունկ մէկ վերլուծումը բանասացներու շրթներէն հաւաքած իր երգերուն եւ գրականագէտին եւ Հայոց Պատմութեան վերջին մէկդարեայ պատմագիրին սեղանին դնել գեղագիտական, հոգեկան եւ հոգեբանական, եւ իմացական եւ իմացաբանական մէկ դրսեւորումն անոնցմով տրուած: Ընդհակառակը, անիկա գոհացաւ ճաքաղած իր երգերով (իսկ բազմաթիւ էին անոնք եւ բազմազան) գծել մէկ պատկերը հայուն ցաւին ու տառապանքին, անոնց յաջորդող ինքնապաշտպանական կռիւներուն, հայկական նեմեսիսին, Իզմիրի եւ չրջակայքի մոխրացումին, ապա հայութեան մընացորդացին սփիւռքայնացումին եւ ի վերջոյ այդ մնացորդացին ոմանց տունդարձին եւ անոր պահանջատիրութեան, ինքնիր վրան դարձող ու թաւալող չրջանա՛կ մը այս բոլորը, որ, սակայն, չունեցաւ հանգրուանումը դրական բաներուն, ահա թէ ինչո՞ւ համար նո՛յնիսկ երբ հայութեան որոշ կոտորակ մը հանգրուանեց վրան իր հայրենի հող ու քարին, չրջանակը չդադրեցաւ ըլլալէ ինքն իր վրան պտուտող եւ տակաւին հեւք ու շունչ տալէ հայուն վախճան ու վերջ մերժող առօրեային, որ մէկ շարունակութիւնն էր անոր

երէկին, այսինքն՝ նոյնիսկ երբ Սվազլեանն իր ականարկով փորձեց գծել երջանիկ աւարտ մը հայութեան տուն դարձով՝ այդ գծուածն եղաւ լոկ մէկ շարունակութիւնը տեւականացող Հայկական Տասընհինգին:

Ըսի՝ Սվազլեանը խոր վերլուծումի չենթարկեց իր երգերը, ինչպէս որ չըրաւ իր ներկայացուցած պատմական զրոյցներուն եւ եղեռնէն վերապրածներու յուշերուն պարագային, անոնցմէ լոյսին բանալու համար միջուկն անոնց, իսկ այդպիսի առաքելութեան մը ձեռնամուխ չեղաւ անիկա: Անհրաժեշտ ալ չնկատեց զայն արդէն: Իրականութեան մէջ՝ ինչ որ կատարեց անիկա՝ եղաւ լոկ ճիգ մը այս երգերով տալու մէկ պատկերացումը Հայկական Տասընհինգով պարագծուող ժամանակին, այդ ժամանակին ջիղ ու մասն ու ոսկոր տուող հայութեան եւ այդ հայութեան տուն դարձին, եւ եթէ այդ ճիգը չեղաւ գրականագիտական դրսեւորումով յագեցած՝ եղաւ սակայն գիտականութեամբ, եւ փորձեց «փոշի ազգ»ի վերածուած ժողովուրդի մը փշրանքներէն հաւաքուած սիրտի եւ արիւնի, ճիշի եւ աղաղակներու կտորիկներով կերտել խճանկարն անոր հոգիին, տառապանքին եւ առօրեային: Իսկ պզտիկ ու զանցառելի բան չէր այս մէկն արդէն, որովհետեւ այսպէս էր որ Սվազլեանն եկաւ հայուն վերջին մէկդարեայ պատմութեան ուսանողին սեղանին դնելու անկորնչելի եւ անմերժելի մէկ վկայութիւնը մահուան վիճերէն եւ արիւնի ճապաղիքներէն վեր բարձրանալ նկրտող ժողովուրդի մը առկայութեան, եւ մանաւանդ օրհասական իր առօրեային մէջ մահը կեանքով կոխելու անոր հաստատակամութեան:

Սակայն, հոս, ճի՛շդ հոս ալ անհրաժեշտ կը նկատեմ տալ Սվազլեանի Մեծ Եղեռնի պարագրումէն դուրս մնացած կարգ մը երգեր եւ երգի պատառիկներ, որոնք տարիներու ընթացքին եկան կազմելու փշրանքներն այս վկայութեան: Անոնցմէ ոմանք ճառադրուեցան ուղղակի շրթներէն Հայկական Տասնհինգի վերապրողներուն, ուրիշներ վերցուեցան հայուն արիւնումին ու մահուան նուիրուած հրատարակութիւններէ: Անոնց եւ Սվազլեանի երգերուն միջեւ անպայման կան բառ ու բանի հանգիստութիւններ, եւ նոյնիսկ հանգիստութիւններ՝ իրենք իրենց միջեւ, սակայն անոնցմէ անկախ՝ անոնք տէրն են նաեւ տարբերութիւններու, ոչնմանութիւններու եւ աղաւաղումներու: Ի՛նչ որ ալ ըլլան անոնք՝ այս երգերը չեն դադրիր յաւելում մը ըլլալէ, ի՞նչ փոյթ որ այդ մէկն ըլլայ փոքր, շատ փոքր:

Ուրեմն՝ ահա՛ւասիկ անոնք՝ երգի այդ փշրանքները.

1.

Տէր Զօր չէօլլէրինտէ եարալը չօք տըր,
Կէլմէ, տոքթոր, Կէլմէ, չարէսի եօք տըր,
Ալլահտան պաշքա քիմէմիզ եօքտըր,
Տինի պիր ուղրունա կիտէն էրմէնի:

2.

Պապալար պաշլատը էվլատ սաթմայա,
Անալար քըյմայըտը եիւզիւն էօփմէյէ,
Ֆիյաթը սօրուր սան՝ եարըմ էքմէյէ,
Տինի պիր ուղրունա կիտէն էրմէնի:

3.

Սապահտան քալքտըմ քափը քափալը,
Պինպաշը կէլիյօր էլի սօփալը,
Ուղրունա քաթմըշ քէօրիւ-թօփալը,
Տինի պիր ուղրունա կիտէն էրմէնի:

4.

Տուզլու օլուր Սթամպուլուն Ֆըստըղը,
Տաշտան օլուր էրմէնինին եաթաղը,
Պէօյլէ՞ մի օլուր Օսմանլընին տոսթլուղը,
Տինի պիր ուղրունա կիտէն էրմէնի:

5.

Աթըմը պաղլատըմ կիւլ աղաճընա,
Քենքիրիմ տոլանտը կիւլ աղաճընա,
Նասըլ տայանամ չիֆթէ քարտաշըն աճըսընա,
Տինի պիր ուղրունա կիտէն քարտաշլար:

6.

Զէնկին աղլար մալըմ տէյի,
Ֆուքարա աղլար ճանըմ տէյի,
Էլտէն էլէ կիտէն քըզլար աղլար,
Հալըմ, նամուսուլմ տէյի, եավրուլար,
Տինի պիր ուղրունա կիտէն էրմէնի⁽²²⁾:

7.

Սապահտան քալքտըմ՝ կիւնէշ փարլայօր,
Զէթէլէր օթուրմուշ մավզին եաղլայօր,
Էրմէնի միլլէթի գան եաշ աղլայօր,
Տինի պիր ուղրունա կիտէն քարտաշլար:

8.

Սապահտան քալքտըմ՝ չանթամա պաքտըմ,
Աղլայա-աղլայա պոյնումա թաքտըմ,
Անէ, պէն պու ճանը միլլէթէ սաթթըմ,
Տինի պիր ուղրունա կիտէն քարտաշլար:

9.

Տէր Զօր չէօլլէրինտէ նանէլէր պիթէր,
Նանէնին քուքուսու տիւնեայա եէթէր,
Պու սիւրկիւնլիւք պիզէ էօլիւմտէն պէթէր,
Տինի պիր ուղրունա կիտէն քարտաշլար⁽²³⁾:

10.

Սապահտան քալքտըմ չատըր եանըյօր,
Զատըրըն ալեվի պէնի եագըյօր,
Տէրզօր չէօլլէրինտէ գանլար ագըյօր,
Տինի պիր ուղրունա կիտէն եավրուլար:

11.

Շու տաղըն արտընտա մաաճիր սէսի վար,
Վարըն պագըն չենթէսինտէ նէսի⁶ վար,
Պիր չիֆ գուստուրայլա պիր թէք ֆէսի վար,
Տինի պիր ուղրունա կիտէն եավրուլար:

12.

Վարա-վարա վարտըգ շու գարշը տաշա,
Եագըլանլար կէլիր սաղ օլան պաշա,
Պիզի հասրէթ գօյտու գավըմ-գարտաշա,
Պու մաաճիրլիք, պու այրըլըգ, պու էօլիւմ:

13.

Սապահտան քալքտըմ, չէնթէմէ պագտըմ,
Աղլայա-աղլայա պոյնումա տագտըմ,
Ըխտըյար պապամը եօլտա պուրագտըմ,
Տինի պիր ուղրունա կիտէն եավրուլար⁽²⁴⁾:

14.

Սապահտան քալքտըմ՝ կիւնէշ փարըյօր,
Զէթէլէր օթուրմուշ մարթին եաղլըյօր,
Էրմէնի մուհաճիրի եաման աղլըյօր,
Տինի պիր ուղրունա կիտէն եավրուլար⁽²⁵⁾:

15.

Սապահտան քալքտըմ՝ կիւնէշ փարլայօր,
Չէշէնլէր օթուրմուշ գամա եաղլայօր,
Պէշարա մաասոււմլար եաման աղլայօր,
Պիր տինին ուղրունա էօլէն էրմէնի:

16.

Տէրգօր չէօլլէրինտէ եարալը տիւշտիմ,
Սուսուգ գալա-գալա ալ գանլար իշտիմ,
Անամտան, պապամտան այրըլտըմ տիւշտիմ,
Պիր տինին ուղրունա էօլէն էրմէնի:

17.

Տէրգօր չէօլլէրինտէ եարալը չօգ տուր,
Կէլմէ, տոթթորում, կէլմէ, չարէսի եօգտուր,
Ալլահտան կայրը քիմսէմիգ եօգտուր,
Պիր տինին ուղրունա էօլէն էրմէնի:

18.

Աման, աման, աման, հալլարըմ եաման,
էրգըրում տաղընը պիւրիւտի տիւման,
էրմէնի կէնճլէրի օլմուշտուր խարման,
Պիր տինին ուղրունա կիտէն եավրուլար⁽²⁶⁾:

19.

Սապահտան խախտըմ, չէնթէյէ պախտըմ,
Աղլայը-աղլայը եոլլարա պախտըմ,
Անայը պապայը եոլտա պըրախտըմ,
Տինի պիր ուրղընա կիտէն էրմէնի:

20.

Եիւրէյիմ պէնէք պէնէք,
Այըրտը գալըմ Ֆէլէք,
Ֆէլէյին ալթըն տէշտի,
Հա՞նղը էօմրիւմ խոշ կէշտի⁽²⁷⁾:

21.

Վարա-վարա վարտըգ շու գարշը թաշա,
Եազըլանլար կէշտի սաղ օլան պաշա,
Պիգի հասրէթ գօյտը գավըմ գարտաշա
Պու այրըլըգ, պու եօգսուղլըգ, պու էօլիւմ⁽²⁸⁾:

22.

Սուսմարտան չըգտըմ պաշըմ սեւամէթ,
Մէրկէտէյէ կիրտիմ՝ գոփտու գըյամէթ,
էհալի շաշըրտը պու նէ՞ տիր հիքմէթ,
Տինինին ուղրունա էօլէն էրմէնի:

23.

Սապահտան չըգտըմ՝ կիւնէշ փարլայօր,
Ճելլատլար օթուրմուշ սիւահ եաղլայօր,
Ուրումա պագտըմ՝ պապամ աղլայօր,
Տինինին ուղրունա էօլէն էրմէնի:

24.

Եոլ վէր խապուրըմ, եոլ վէր, կէշէյիմ չէօլլէրէ,
Չըլլըպլագ եէրիշէյիմ արապ քէօյլէրէ,
Տէրտիմի աննատայըմ զարիպ էլլէրէ,
Տինինին ուղրունա էօլէն էրմէնի⁽²⁹⁾:

25.

Տիւման-տիւման օլմուշ գարշըքի տաղլար,
էլլէրի գօյնունտա գըգ, կէլին աղլար,
Տիւշմիւշիւմ գումլարա, չէօլլէրէ, տաղա,
Վերանա օլմուշ պախճալար, պաղլար:

26.

Եօլ վերին կէշէյիմ, ճանըմ եանըյօր,
Աթէշիմ իշիմտէ, պարղըմ եանըյօր,
Եիւրէյիմ եարա, գանըմ եանըյօր,
Եօլ վերին էրմէնիէ տիւմանլը տաղլար⁽³⁰⁾:

27.

Մարտին գափուսընտա քէլէկ պաղլանմըշ,
Անալար, պաճըլար ճիյէր տաղլամըշ,
Եոլ վէր, խապուր, եոլ վէր, կիտէմ չէօլլէրէ,
Չըլ-չըլպագ՝ օլամ արապա քէօլէ:

28.

Անթէպին Գուլէճին իւճէտէն իւճէ,
Թոփլարըն սէսինտէն եաթըլմագ կիճէ,
Եոլ վէր, խապուր, եոլ վէր, կիտէմ չէօլլէրէ,
Չըլ-չըլպագ՝ օլամ արապա քէօլէ⁽³¹⁾:

29.

Ֆէլէկ խէնչէրինի ճիկէրիմէ չագաւը,
Տողտուլում Մօրենիկ էլիմտէն ալտը,
Ենիտէն պիր Մօրենիկ եափայլմ տէտիմ,
Ֆէլէկ եւզաւը Մօրենիկ, տողտուլում քէօյը⁽³²⁾ :

30.

Տէրտիմի տէֆթէրլէր ալմազ,
Եագարըմ՝ գալէմ տայանմազ,
Սէօյլէր իսէմ՝ քիմսէ ինանմազ⁽³³⁾ :

31.

Կարինին բոլորտիքը հող է,
Ժանտարմային ձեռքը սուր է,
Քրիստոնէից սիրտը դող է,
էս ի՞նչ գուլում աշխարհ է,
Մեր օգնականը Տէր Աստուած է :

32.

Իմ անունս Եղիսաբէթ է,
Բերանս աղօթք կ'արտաբերէ,
Խեղճ կիները [կը] մխիթարէ,
էս ի՞նչ գուլում աշխարհ է,
Մեր օգնականը Տէր Աստուած է :

33.

Կիւրինցիները շատ ինատ են,
Քիլիսցիները զիրենք կ'ատեն,
Այնթապցիներ Աստուծոյ մօտ են,
էս ի՞նչ գուլում աշխարհ է,
Մեր օգնականը Տէր Աստուած է⁽³⁴⁾ :

34.

Կոյս աղջիկներ ձեռք ձեռքի բռնեցին,
Իրենք զիրենք Եփրատ գետը նետեցին,
Օր մը վերջը խեղճ մայրերուն գիտցուցին,
Հէք մայրերը բոլորն ալ լացուցին⁽³⁵⁾ :

35.

Բարձր են դիրքերը Հայաստանի լեռներուն,
Հուրով սուրով կոտորեցին հայերուն...
Կոյս աղջիկներ իրարու ձեռք բռնեցին,
Իրենք զիրենք Եփրատ գետը նետեցին...

Անապատը հայ արիւնով ներկեցին,
Խեղճ մայրերն ալ անմխիթար լացուցին... (36):

36.

Քառասուն մանկանց քարերը,
Բարով չի բերէին մարերը,
Բերեր՝ ի՞նչ խեր են տեսեր,
Դրեր ենք սեւ սեւ հողերը⁽³⁷⁾:

37.

Մեր բնակարանը լեռներու կատարն է,
Ա՛լ պէտք չունինք մենք սենեակի,
Մահուան դառն բաժակը պարպեցինք,
Ա՛լ պէտք չունինք դատաւորի⁽³⁸⁾:

37ա.

Փորձութիւններ պէս պէս են շատ,
Զորս կողմս պատած են միասին հաստատ,
Բնաւ մէկը չկայ իմ շուրջ,
Իմ արարիչս միայն Յիսուս:

37բ.

Բարձրագիւրք Հայաստանի լեռները,
Որ չվախնար սուրով թուրով մեռնելը,
Մենք ալ գացինք վայ վշտի տակ ձորերը:

37գ.

Ալ մի փայլիւր շատ պայծառ արեգակ,
... [անհասկնալի]
Անցաւ մեր երկրէն հայաւեր խորշակ,
Զորցուց, թողմեցուց ծառ, ծաղիկ համայն,
Երեք օր, գիշեր, կրակի մէջէն,
Թշնամութիւնը, գնդակը ներսէն,
Զնջեցին հայերը երկրի երեսէն,
Այրոււն կը վազէ մեր ջինջ գետերէն,
Անզգայ, անօրէն թուրքը որբ թողուց,
Զաւակը մօրմէն, հարսը իր փեսէն,
Կերան, կշտացան Հայոց այրուէնէն,
Ա՛լ բաւ է որքան վատերուն լուծը,
Կլեցինք կէսով մեր լացը, կոծը,
Օտարին տունը աչակով,
Հայերուն հողին վրայ մեռնինք պատուով⁽³⁹⁾:

38.

Տիւզ տէփէյէ չըգտըմ՝ Մուրատ կէօրիւնիւր,
 Մուրատա պագմազտան եիւրէյիմ պայընըր,
 Օթուրսամ տէսէմ՝ ճէնտէրմէլէր տարըլըր,
 Նէ եաման զօրումըլ մուհաճիր օլմասը,
 Շու Մննունդ կիւնիւնտէ չատըր գուրմասը:

39.

էլիմի սալլատըմ, տէյտի թիքէնէ,
 Ինթիզար էտէրիմ պէօյլէ տէօվլէթէ,
 Ալլահ, տէօվլէթ, սօլուճաղըն թիքէնէ,
 Նէ եաման զօրումըլ մուհաճիր օլմասը,
 Շու Մննունդ կիւնիւնտէ չատըր գուրմասը:

40.

էլեմին գընասընը չամըր էթտիլէր,
 Կէօզիւմիւն սիւրմէսէնի քէօմիւր էթտիլէր,
 Պէնի շու գըշըն իչինտէ մուհաճիր էթտիլէր,
 Նէ եաման զօրումըլ մուհաճիր օլմասը,
 Շու Մննունդ կիւնիւնտէ չատըր գուրմասը:

41.

Ուզուն մինարէտէն էգէն սէսի վար,
 էգէն սէսի տէյիլ՝ մուհաճիր եասը վար,
 Տահա պու տէօվլէթին գա՞չ պէլասը վար,
 Նէ եաման զօրումըլ մուհաճիր օլմասը,
 Շու Մննունդ կիւնիւնտէ չատըր գուրմասը⁽⁴⁰⁾:

Հոս կ'աւարտին թուղթերու մէջ գտնուող եւ Հայկական Տասնհինգը գիր ու բանի վերածող այս երգերը, ի՞նչ փոյթ որ կան տակաւին ուրիշներ, որոնց այժմ յայտնի է հեղինակային պատկանելիութիւնը: Ի՞նչ խօսք, որ հոս որպէս յաւելուած տրուող այս երգերէն ոմանք կը կենան չատ մօտիկը Սվազլեանի ինչպէս Մեծ Յղեռնին՝ նոյնպէս նաեւ անոր Կիլիկիա — Արեւմտահայոց Բաճաւոր Աւանդութիւնը գործին⁽⁴¹⁾ տուած նիւթերուն եւ ունին հանգիստութիւններ թէ՛ բովանդակութեան եւ թէ՛ ալ բառային արտայայտչականութեան տեսակէտով: Այսուհանդերձ՝ անոնք կու գան փոքր՝ այլ ոչ զանցառելի յաւելում մը կատարելու Սվազլեանի տուածներուն վրայ եւ աւելի եւս յատկացնելու տուեալ ու գծուած

պատկերը Հայուն Մեծ Տառապանքին եւ ընծայելու քշիկ մը աւելի մեծցած ու խորացած՝ քանակն ու կշիռը վկայութիւններուն, փաստագրութիւնն եւ Մեծ Աղէտին գեղարուեստական եւ բանաւոր արտայայտութեան:

ԾԱՆՈԹԱԳՐՈՒԹԻՒՆՆԵՐ

1. Վերծիճէ Սվազեան, Մեծ Եղեռն - Արեւմտահայ Բանաւոր Վկայութիւններ, ՀՀ ԳԱԱ «Գիտութիւն» Հրատարակչութեան, Երեւան, 1995, 225 երկսիւնակ եւ մեծադիր էջ, ներդիր՝ բանասացներու 45 եւ ջարդի տեսարաններու 7 նկար, տեղաբանութեան եւ արքայի ուղղութիւններու եւ ճամբաներու եւ ջարդերու վայրերու նուիրում երկու քարտէս, տարագրութենէն ծնած ինն երգի երաժշտական միաձայն արձանագրութիւն, զանազան տեղեկութիւններ բանասացներու եւ անոնց աշխարհագրական եւ ծննդեան պատկանելիութեան մասին: Ներածութեան մէջ օգտագործուած գրականութեան մատենագիտութիւն, բառացանկ եւ ռուսերէն, անգլերէն ու ֆրանսերէն ամփոփումներ:
2. Լեւոն Վարդան, «Թուղթի այս կտորը...», Զարթօնք, ԽԲ. տարի, թիւ 188 (2, 678), 27 Յունիս 1979, էջ 2:
3. Տես՝ Սարգիս Յարութիւնեան, «Խմբագրի կողմից», Վերծիճէ Սվազեան, Մեծ Եղեռն - Արեւմտահայ Բանաւոր Վկայութիւններ, Երեւան, 1995, էջ 6: Ասկէ ետք կը նշուի որպէս Յարութիւնեան:
4. Սվազեան, էջ 7-9:
5. Այսպէս՝ քաղաքի դարու մը վրայ տարածուած այս գործին բաղկացուցիչ տարրերը կու գան 1956-էն՝ 1, 1958-էն՝ 4, 1960-էն՝ 2, 1971-էն՝ 1, 1972-էն՝ 6, 1973-էն՝ 3, 1974-էն՝ 2, 1975-էն՝ 3, 1976-էն՝ 7, 1977-էն՝ 3, 1978-էն՝ 8, 1979-էն՝ 7, 1980-էն՝ 16, 1982-էն՝ 19, 1983-էն՝ 20, 1984-էն՝ 24, 1985-էն՝ 41, 1986-էն՝ 58, 1987-էն՝ 26, 1988-էն՝ 9, 1989-էն՝ 16 եւ 1990-էն՝ 3 թուաբանակով:
6. Բանահաւաքային այս աշխատանքին իրենց բաժինը բերին տասնվեց այնթապցի, տասներեք ատանացի, տասնութ ատաբազարցի, մէկ ատրեամանցի, տասն արաբկիրցի, ութ աֆիոն գարահիսարցի, երեք բալուցի, երկու բաղիշեցի, ութը գոնիացի, մէկ եղզկաւոցի, քսանմէկ զէյթունցի, վեց էսքիշեֆիքցի, մէկ թոքաւոցի, եօթն խարբերոցի, երկու կարնեցի, տասը կեսարիացի, տասնեօթ ֆանընցի, երկու ֆասան-պէլիցի, չորս մալաթիացի, տասնչորս մարաշցի, երեսուն մուսալեոցի, ինն միկոմիդիացի, երկու միկոտեցի, մէկ շապին գարահիսարցի, ինն ուրֆացի, երկու չանագալեցի, մէկ պանտրոմացի, եօթը պէլլանցի, երեք պիլեմիկցի, հինգ պոլսեցի, հինգ պուրսացի, հինգ ոտոտսթոցի, ութը սեբաստացի, երեք սսեցի, վեց տարսոնցի, վեց տէօրթեոլցի, երեք տիգրանակերտցի, տասն քեսապցի, մէկ քոնցի, մէկ օրտոցի եւ երեք ֆանընագցի բանասացներ:
7. Յարութիւնեան, էջ 6:
8. Սվազեան, էջ 7:
9. Նոյն, էջ 8:
10. Նոյն, էջ 35-36, երգ՝ թիւ 1/27-, 2/28 եւ 3/29:
11. Նոյն, էջ 38-39, երգ՝ թիւ 11/37, 13/39, 14/40, 15/41 եւ 16/42:
12. Քառակուսի փակագծի մէջ կը տրուին ճիշդ իմաստները ներկայացուած բառերուն:
13. Այս եւ յետագայ թրքերէն բառերուն կը տրուին թրքական ճնշումները:
14. Թրքերէնի մէջ այդպիսի պաղն է:
15. Պաղղը ատամլար/իմսանլար - կարգ մը մարդեր:

16. Հոս տրուած քառերուն համար տես Սվազեան, էջ 206-207:
17. «Ակարկ»-ի համար տես՝ ճոյն, էջ 11-24:
18. Սվազեան կը թարգմանէ՝ «շանուն հաւատի զոհում են հայեր», մինչդէտ պիտի ըլլար՝ «շանուն հաւատի մեռնող հայեր»:
19. Տես՝ Սվազեան, էջ 39-48, երգ՝ թիւ 14/40, 15/41, 17/43 - 22/48, 25/51, 27/53, 30/56 - 32/58, 35/61 - 41/67, 43/69, 44/70, 46/72, 47/73, 53/79 - 55/81, 60 / 86 - 63 / 89, 65/91, 66/92, 70/96, 71/97, 73/99 եւ 78/104:
20. Սվազեան կը թարգմանէ «Տէր Զօրի անապատում մեր եղած ժամանակը», մինչդէտ պիտի ըլլար՝ «Տէր Զօրի անապատում մնացած միջոցիս»:
21. Տես՝ Սվազեան, էջ 40-41, 44-47, երգ՝ թիւ 23/40, 24/41, 26/52, 28/54, 29/ 55, 31/57, 34/60, 45/71, 48/74 - 52/78, 56/82 - 59/85, 64/90 եւ 69/95:
22. Թիւ 1-6 երգերը կու գան Հայկական Բարեգործական Ընդհանուր Միութեան Լիքաճարմի Ծրցանակի Կրթական Յանձնախումբի քարտուղար Վարդգէս Գարտաշեանէն, որ կը գրէ 29 Յունուար 1980 իր թուակիրով, թէ «Երեկ ձերուկ տիկինէ մը իմացայ վերոյիջեալ տուները Տէր Զօրի երգին մասին եւ անմիջապէս գրի առի, որքան որ կրցայ ճշգրիտ կերպով հասկնալ իր լեզուէն: Կրնաք զանոնք անկցնել ճախապէս իմ ձեզի տուած քանի մը տուններուն վրայ»:
23. Թիւ 7-9 երգերը Վարդգէս Գարտաշեանի յիշած եւ «Ճախապէս»,
- 29 Յունուար 1980-էն առաջ ինծի յանձնուածներն են:
24. Հալեպէն ինծի առաքուած ճամակի մը մէջ կը յայտնէր Յովհաննէս Զատիկեանը, թէ «Եսած եմ հայ տարեց կիներէ՝ զաղթականութեան ճամբաներուն վրայ, սրտակեղեք անոնց երգեցողութեամբ, եւ որ ունկնդրելու համար հաւաքուող տարագիր հայերուն ալ յարակից լաց ու կոծին մասնակցած եմ շատ մատաղ տարիքիս: Եթէ քաջ ես՝ դիմացիր... միայն թէ թրքերէն են [երգերը]:
«Ո՛վ գիտէ ո՛ր մնացին եղերերգակ այդ կիներուն անունները...: Յիշողութեանս պեղումով գուցէ կարելի ըլլայ ուրիշ տուններ ալ տալ»:
Սակայն տալէ ետք թիւ 10-13 քառերակները՝ Զատիկեան կու տայ չորրորդ մըն ալ:
25. Ազատ Աւարայր (Ազատ Հեքիմեան) հեղինակն է ոտանաւորներու գիրքի մը **Լեդի Բաժակներ եւ Վայրկեաններ** (Պէյրութ 1971): Անապատներու սերունդէն այս որբը կարող էր յիշել միայն թիւ 14 քառերակը, զոր օր մը անակնկալ կերպով արտասանեց 1981-ին Սեպտեմբերեան առաւօտ մը Հ.Բ.Ը.Միութեան Պէյրութի Ալեք Մանուկեան Կեդրոնէն ներս:
26. Թիւ 15-18 քառերակները կը վերցուին Հալեպի Հայկական Ծերանոցէն ներս պատ- ռաստուած տեսերիզէ մը, որ կը կրէ 1987 թուականը: Կերկեռ ճայնով մը կ'երգէ մօտ 85 տարու հայուհի մը:
27. Հօրաքրոջս՝ Վիքթորիա Պետրեանիին յիշածներէն. արտասանուած՝ 4 Նոյեմբեր 1982-ին՝ Հալեպ: Իր մասին տես՝ Լեւոն Վարդան, «Հիւս, հիւս քաներ», Ծիրակ Ամսագիր, ԼԵ. տարի, թիւ 11-12, [Պէյրութ] Նոյեմբեր-Դեկտեմբեր, 1991, էջ 53-60, ճոյնը՝ Նոր Այնթապ, ԻԲ. տարի, թիւ 9-10 (81-82), [Պէյրութ], 1985, էջ 47-55, եւ Լեւոն Վարդան, «Հողվրտիք», Նոր Այնթապ, ԻԶ. տարի, թիւ 17-22 (88-95), [Պէյրութ], 1992, էջ 203:
28. Յովհաննէս Զատիկեան իր 15 Օգոստոս 1986 թուակիր՝ այլ երկար ատեն անտիպ մնացած յօդուածի մը մէջ, որ յետագային լոյս տեսաւ **Նոր Այնթապ** պարբերաթերթին մէջ՝ կը գրէր թէ «հոս յատկապէս պիտի յիշեմ տարեց կին մը, որ [իր] ապրուստը ապահովելու համար [Սելիմիէի մէջ] կը շրջէր տունէ տուն եւ կ'երգէր իր իսկ յօրինած վշտալի տաղերը, ահաապիկ անոնցմէ ճոյններ, ինչ որ այդ օրերուն լսելով տրվեր էինք»: Սա հաստատումէն ետք Զատիկեան կու տայ երկու քառերակ, որոնց առաջինը կրկնութիւնն է թիւ 10 քառերակին, բացի հնչական երկու փոքր խախտումէ: Տպուած յօդուածին մէջ թիւ 1 (թիւ 10) քառերակն ունի «սապեւտէն խարտըմ» փոխանակ «սապահաւաճ գալգտըմ»ի: Այս

- բոլորի մասին տես՝ Յովհաննես Զատիկեան, «Ինչպես փրկուեցանք Տեր Զօր քշուելէն», Նոր Այնթապ, ԻԶ. տարի, թիւ 17-22, [Պէլրոյթ], 1992, էջ 33:
29. Թիւ 22-24 քառեակները կը վերցնուին յուշերէն կարմուռնի Արուշ Վարդանեանի, որոնց համար տես Աղետէն Վերապրողներ, [Լեւոն Մեսրոպ, խմբ.], Տեր Զօր, Փարիզ, 1955, էջ 201-202, տես նաեւ՝ [Գերսամ Ահարոնեան, խմբ.], Յուշամատեան Մեծ Եղեռնի, Պէլրոյթ, 1965, էջ 542:
 30. Հօրս ձեռագիր մատենանէն յիշողութեանս մէջ մնացած թիւ 25 եւ 26 այս քառեակները յաճախ եմ լսած հօրմէս, որ կ'երգէր զանոնք լալկան եւ աղիողորմ եղանակով մը: Թէ երգուող բառերը միշտ նոյնն էին իր շրթներուն վրայ՝ կրնայ հաստատել ոչ մէկը հիմա, սակայն թիւ 26-ի առաջին եւ չորրորդ կիսատողերը ցոյց կու տան, որ ժամանակի ընթացքին է տեղի ունեցած «կէշէլիմ»էն «էրմէնի» անցումը: Աւելին՝ երկու տուններուն ալ բառամթերքը զօրաւոր փաստ մըն է հօրս անհատական ներկայութեանն անոնցմէ ներս:
 31. Կ'երգէ կարմուռնի Սահակ Սահակեան, 5 Մայիս 1992-ին, Հ.Բ.Ը. Միութեան Ալեք Մանուկեան Կեդրոնէն ներս, որուն պահակն է: Նախապէս պահակն էր մեր բնակած շէնքին, Բնիշտ Նախէլ, Զարիֆ փողոց, Պէլրոյթ:
 32. Երգի մը այս քառեակը կը յիշէ Լեւոն Կնիկեանը, որուն համաձայն անկէս երգուեցաւ Խարբերդի պարպումի պահուն: Տես՝ Լեւոն Կնիկեան (Առաքելեան), Մորենիկ եւ Իր Սեւ Տարին, Անթիլիաս, 1969, էջ 160:
 33. Տես՝ Աղետէն Վերապրողներ, էջ 48: Հատորի խմբագիր Լեւոն Մեսրոպի հաստատումով՝ «Վերոյիշեալ կինը [Վերծին Թիմկիրեանը] չէ մոռցած ոչ հայերէնը եւ ոչ ալ թուրքերէնը, շատ սահուն կերպով կը խօսի երկու լեզուներն ալ՝ միշտ արտասուաթոր են իր աչքերը. իր բանաստեղծութիւնն է...»: Տես՝ նոյնը:
 34. Հայկական Տասնհինգին նուիրում եւ 17 Մարտ 1984 թուակիր իր յուշագրութեան մէջ այնքապցի Ովսաննա Էքմեքճեան կը գրէ թէ անապատին մէջ Րախուպ գիւղի «վրաններուն մէջ կային կիրիւնցի քանի մը աղջիկներ, [որոնցմէ] մէկը քահանայի աղջիկ էր եւ Եղիսաբէթ կը կոչուէր: Այս աղջիկները կ'երգէին...», եւ տալէ ետք թիւ 31-33 հնգեակները կը հաստատէ, թէ «յիշողութեանս մէջ մնացեր է»: Այս բոլորին համար տես՝ Ովսաննա Էքմեքճեան, «Անարժան...», Նոր Այնթապ, ԻԲ. տարի, թիւ 9-10 (81-82), Պէլրոյթ, 1985, էջ 30-31:
 35. Լեւոն Մեսրոպ կը ճշդէ սակայն, թէ «թէս երկար է եղեր այս երգը՝ բայց ինք [կիրիւնցի Թրվանտա Սուլաք Միմասեանը] հագիւ թէ այսչափ կը յիշէ»: Տես՝ Աղետէն Վերապրողներ, էջ 72:
 36. Տալէ առաջ այս վեցեակը՝ Մուշեղ Իշխան կը գրէ, թէ «իրիկունները քոյրս, ես եւ Դանի մը ուրիշ փոքրիկներ կը հաւաքուինք եւ հօրաքրոջս որբ աղջկան դեկավարութեամբ երբեմն կը փորձենք երգել: Մեր երգը աղեկտուր հեծեծանքն է անապատի մեծ եղեռնին: Ուրիշ երգ չենք գիտեր: Ուրիշ բովանդակութեամբ եւ ոգիով երգ անըմբռնելի է մեր շրթներուն համար: Հիմա, կէս դար ետք, մոռցած եմ՝ միամիտ ըլլալու աստիճան պարզունակ քառերով հայուն նահատակութիւնը պատմող այդ երգերուն մեծ մասը: Միտքս մնացած են հետեւեալ քանի մը տողերը միայն, որովհետեւ մեր սգաւոր «համերգը» այս երգով կը սկսէր»: Տես՝ Մ. Իշխան, Մնաս Բարով, Մանկութիւն, Պէլրոյթ, 1974, էջ 183:
 37. Ըստ Կարապետ Գաբրիկեանի՝ Սեբաստիայէն կարաւան մը դուրս եկաւ 2 Յուլիս 1915-ի Հինգշաբթի օրը: «Ամէնքս ալ սրտաբէկ՝ ճամբայ կ'իյնանք. Քառասուն-Մանկանց Հայոց գերեզմանոցն ի վար կենդանւոյն մեռեալներու մահաբազուկ թափօրն է որ կը յառաջանայ...: Քառասուն-Մանկանց պարիսպներուն աջէն եմք...: Կնիկներ, լալահառաչ... կ'եղերգեն» այս քառեակը: Տես՝ Գոմէկան Սեբաստիոյ (Կ. Գաբրիկեան), Եղեռնապատում Փոքուն Հայոց եւ Նորին Մեծի Մայրաքաղաքին Սեբաստիոյ, Պոսթըն, 1924, էջ 117:
 38. Ըստ գերմանական Կարմիր Խաչի երկու հիւանդապահուիչներու՝ «Գիշերը Էնտերէսի մէջ անցուցինք՝ հայու մը տունը: Այրերը արդէն տարուած էին,

միմչդեռ կիները տակաւին տունը վարի յարկը կը բնակէին: Մեզի ըսին, թէ հետեւեալ օրը անոնք ալ պիտի տարուէին. կիները տեղեկութիւն չունէին այս մասին, և ուրախացան երբ տղաքներուն քիչ մը շաքարեղէն տուինք: Մեր սենեակին պատին վրայ, թրքերէն հետեւեալը գրուած էր»։ Տես՝ Տոքթ. Եոհաննէս Լեւիսիուս, Գաղտնի Տեղեկագիր, Հայաստանի Ջարդերը, Պէյրութ, 1965, էջ 57. տես նաեւ՝ Մ. Արզումանեան, Հայաստան, 1914-1917, Երեւան, 1969, էջ 376: Ֆրանսերէն մէկ թարգմանութեան համար տես Dr. Johannes Lepsius, Աջթըրսմ վս հջ վկմւջմկըլ գւ թբթթբ ջսթ)լկըլ բլ Մսմկթս Թըմվգջթս 1916ս թԾ 63Ծ իսկ գերմաներէնի համար տես՝ Dr. Johannes Lepsius, Գրս Մըգրվաջլս գրվ ջսթրկվզմբլ յըհտրվլս Նրկգթթջ գրսմս 1980ս վԾ 52:

39. Աւետարանի մը մէջ ձգուած արձանագրութիւն մըն է, զոր կը կարդայ 1895-ին Տիգ- րանակերտ ծնած և այժմ Կեդրոնական Անատոլիոյ գիղղերէն մէկուն մէջ բնակող հայուհի մը, որուն անունը չի տրուիր ութսունական թուականներու աւարտին պատրաստուած տետրիզի մը մէջ: Հայուհիին հայրը լապտեր շինող մը ըլլալուն՝ երբ իր ընտանիքովը գաղթի ընթացքին հասաւ Կեդրոնական Անատոլիո՝ հոն վար դրուեցաւ որպէս պիտանի արհեստաւոր: Այժմ իրը միա՛կ հայ ընտանիքն է գիղղին: Կը կարդայ ձեռքի և թետերու կտրուկ շարժումներով, և ապա կ'արտասանէ յաճախ բառերը կէս հնչելով և աղաւաղելով: Աւետարանի արձանագրութեան կը յաջորդէն 37բ և 37գ երգերը:
40. Թիւ 38-41 հնգեակները կու գան Մերիէ Պեզնեանէն, և ինծի հասած լուսապատճենը կը կրէ «1916տէ Յուն[ուսը] 15» թուականը, որ, շատ հաւանաբար, Պեզնեանին տարագիր եղած օրն է Այնթապէն: Վստահ չեմ, որ անապատներէն ճոսքաղուած երգի մը հանդիմաններն են ասոնք, գուցէ և Պեզնեանի գրիչէն ելած: Ո՛վ կրնայ գիտնալ:
41. Վերծիմէ Սվազլեան, Կիլիկիա-Արեւմտահայոց Բանաւոր Աւանդութիւնը, ՀՀ ԳԱԱ «Գիտութիւն» Հրատարակչութիւն, Երեւան, 1994, երկսիւնակ և մեծադիր 407 էջ: Ներդիր՝ բանասացներու 45 և 10 այլազան նկարներ: 17 երգի երաժըշտական միաձայն նոթագրութիւն, բառարան, բանասացներու և ներկայացուած բանահիւսական նիւթերու մասին զանազան ծանոթագրութիւններ, «պատմա-բանագիտական ակնարկ»ի պատրաստութեան համար օգտագործուած գրականութեան ցանկ, ռուսերէն, անգլերէն և ֆրանսերէն ամփոփումներ, և որպէս կողքի ներդիր՝ Հայկական Կիլիկիոյ և շրջակայքի բարտէս:

Լ. Վ.

